

SZÖVEG – EMLÉK – KÉP

[Marosi Ernő | Németh András |
Boreczky Anna | Kertész Balázsné |
Horváth Iván | Madas Edit | Sarbak
Gábor | Bánfi Szilvia | Farkas Gábor |
P. Vásárhelyi Judit | Kovács Eszter
| Csobán Endre Attila | V. Ecsedy Judit
| Mikusi Balázs | Sirató Ildikó | Rajnai
Edit | Illyés Boglárka | Elbe István
| Zichy Mihály | Vesztróczy Zsolt |
György Béla | Vasné Tóth Kornélia |
Csillag Katalin]

Szerkesztette: **BOKA LÁSZLÓ** és **P. VÁSÁRHELYI JUDIT**

nka
Nemzeti Kulturális Alap

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás, sokszorosítás,
illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás
csak a kiadó előzetes hozzájárulásával lehetséges.

© Szerzők és szerkesztők, 2011

© Országos Széchényi Könyvtár és Gondolat Kiadó, 2011

ISBN 978 963 200 597 3 | ISSN 2062 2279

Felelős kiadó: Sajó Andrea főigazgató és Bácskai István igazgató

Szöveggondozó: Budai-Király Tímea

Olvasószerkesztő: Gál Mihály

Sorozatterv: Máthé Hanga

Nyomta és kötötte: ? Nyomda

TARTALOM

Előszó	7
MAROSI ERNŐ: A Pray-kódex húsvéti képsorához	11
NÉMETH ANDRÁS: Egy újabb nemzetközi jelentőségű kódextöredék az OSZK-ban	25
BORECZKY ANNA: A pozsonyi káptalan Ganoys Venceltől való középkori Bibliájának története	47
KERTÉSZ BALÁZSNÉ BÍRÓ CSILLA: Andreas Pannonius és Petrarca De viris illustribus című életrajzgyűjteménye	62
HORVÁTH IVÁN – HARANGOZÓ ÁDÁM – NÉMETH NIHOLETT – TUBAY TIZIANO: A Nikolsburgi Ábécé hitelességének kérdése: előzetes közlemény	76
MADAS EDIT: Az Érsekújvári Kódex, mint a menekülő apácák hordozható könyvtára és két új forrásazonosítás	91
SARBAK GÁBOR: A pálosok és a könyv	105
BÁNEFI SZILVIA: : A tévesen Raphael Hoffhalternek tulajdonított nyomtatványokról	107
FARKAS GÁBOR: „A tüzes sárkány”	130
P. VÁSÁRHELYI JUDIT: „Énekeljetez néki vígan, gyönyörű szép új éneket!” – A bibliai zsoltárok és a Psalterium Ungaricum (Herborn, 1607).	140

Sarbak Gábor

A PÁLOSOK ÉS A KÖNYV

Nem a pálosok és a kultúra kapcsolatáról, nem a pálosok és a műveltség érdekes és többféleképpen értelmezett viszonyáról szeretnék röviden értekezni, hanem néhány kiragadott és jellemzőnek ítélt példa alapján arról, hogy a pálos rend hivatalos írásbeliségében, elsősorban az alkotmányában, továbbá a rendi vezetők munkáját segítő kiadványokban, azaz pálos szerzőségű írásművekben milyen szövegkörnyezetben fordul elő a könyv. A könyvre vonatkozó adatokból való szemezgetés előtt azonban néhány megjegyzést kell tennünk a szerzetesi regulával és a konstitúciókkal kapcsolatban.

A középkori szerzetesség két nagy csoportra oszlott: a monasztikusok Szent Benedek reguláját követték, a koldulórendek pedig Szent Ágostonét. Mindkettőhöz hatalmas magyarázó irodalom alakult ki az egyes rendek saját regulaértelmezése szerint. A Magyar Királyság területén a 13. században megszerveződött pálos rend Szent Ágoston reguláját követte, és

rendi szervezete kialakításakor a legelső koldulórendet, a domonkosokat tekintette követendő mintának, annak ellenére, hogy a pálosok nem lettek koldulórend, nevükben mind a mai napig remeterend maradtak.¹ A pálosok, miután Gentilis bíboros, pápai legátus 1308 decemberében és 1309 januárjában engedélyezte számukra hivatalosan az ágostoni regula követését és önálló rendi alkotmány összeállítását,² rögtön, még 1309-ben neki is láttak a feladatnak a frissen felépült rendi központjukban, a Buda feletti Szent Lőrinc-kolostorban, és elsősorban a domonkosok konstitúciói nyomán, megszövegezték a sajátjukat.³ A szigorúan központosított rendi szervezet átvétele egyben azt is jelentette, hogy a rend vezetését a koldulókéhoz hasonló felépítésű, folyamatosan átalakuló, egyre bővülő és a könyvnyomtatás elterjedéséig kéziratos formában terjedő „szerzetesi szakirodalom” segítette.

A különféle rendeltetésű könyvek jelenléte tehát teljesen természetes bármely középkori

szerzetesrend könyvtáraiban: egyrészt szervezett életük, a kolostorok egymással való kapcsolattartása, a központi irányítás a levelezésen túlmenően különböző típusú könyvek meglétét és forgalmát tételezi fel, másrészt a szerzetesség – lényege szerint – elképzelhetetlen liturgikus könyvek nélkül.

Ezeknek a könyveknek, sajátos céljuknak (rendi imakönyv, rendi misekönyv, rendi törvénykönyv) megfelelően gyakorlatilag csak az adott közösségen belül volt igazi jelentőségük. A pálos rend talán legismertebb általános perjele, Gyöngyösi Gergely írásainak olvasása azonban arra figyelmeztet, hogy ő a 16. század első évtizedeiben nemcsak a keze ügyében tartotta, hanem olvasta is többek között a domonkosok, az ágostonos remeték és a ferencesek megfelelő kiadványait, és ennek következtében nagyon jól látta az egyes rendek egyező és eltérő vonásait.⁴ Fennmaradt adatok alapján tudjuk, hogy a többiekhez hasonlóan maga a pálos rend is megrendelőként lépett fel mind a liturgikus, mind pedig a kormányzást segítő könyvek esetében adott számú példány előállítására.⁵ A kézzel történnő másolás és terjesztés a további másoltatás segítségével középkori jelentőségét idővel természetesen elvesztette, de a rendi kancelláriai ügyvitelben még hosszú évszázadokig fontos szerepe volt. Példaként elég legyen a formuláriumokra utalnunk, amelyeket éppen a műfaj jellege miatt továbbra is kézi másolás útján állítottak össze.⁶

Szent Ágoston regulája rövidegsége miatt alkalmatlan arra, hogy egy szerzetesi közösség

mindennapi életének apró részleteit szabályozza. Ebből a célból tekintélyes magyarázó irodalom jött létre, amely a regula szellemében segítette a kolostori élet „megvalósítását” a szerzetesek számára. A változtathatatlan szövegű ágostoni regulával ellentétben az egyes rendi alkotmányok, *constitutiones* szövege az idők során különböző mértékben módosult. A módosításokra, kiegészítésekre általában a rendi káptalani gyűléseken került sor. A hivatalos törvényszövegek mellé azonban már korán kialakult egy törvénymagyarázó irodalom *additiones* vagy *declarationes* néven.⁷

Egy rövid kitérő erejéig most kell elsődleges forrásunkat bemutatni: Gyöngyösi Gergely még római perjelsége idején, 1520-ban jelentette meg rendje saját magyarázataival kiegészített törvénykönyvét *Declarationes constitutionum...*, azaz *Első Remete Szent Pál rendjén lévő remeték törvényeinek magyarázatai...* címmel. Az egyes törvénycikkelyeket itt *rubricának* nevezik, és a megfelelő helyeket az ábécé betűivel megjegyezve, a rubrika után közvetlenül következnek Gyöngyösi magyarázatai, a *declarationes*, kisebb betűfokozattal szedve. A kiadvány használhatóságát és könnyen kezelhetőségét jól szerkesztett tárgymutató segíti a kiadvány végén. Példányok ma Budapesten, Częstochowában és Rómában lelhetők fel.

Gyöngyösi Gergely 1520-ban hazajött Rómából, Püskösdkor Budaszentlőrincen megválasztották általános perjelnek, és hivatali ténykedése mellett vizitációs útjai során a múlt emlékeit is kutatta kolostoraikban. Ezek-

ben az években dolgozott a *Vitae fratrum eremitarum...* című munkáján, amit ma a pálos rendtörténetnek nevezünk.⁸ Ebben Dombrói Márkról mint a történeti adatgyűjtésben elődjéről emlékezik meg Gyöngyösi. Dombrói a 15. század végén a rend kiváltságleveleit, okleveleit tanulmányozta, és elkezdte rendtörténeti vázlatait összeállítani. Sok kolostort végiglátogatott, megkérdezte az öregeket és jegyzeteit a régi könyvekből vett adatok alkották.⁹ Részben ezeket is felhasználta Gyöngyösi, a végeredmény pedig egy értékes mű lett, amely a rend- és az irodalomtörténetben is használható sok adata mellett bepillantást enged a pálosok mindennapi életébe. Ennek során esik szó többek között a könyvekről, a könyvek másolásáról.¹⁰

Gyöngyösi a 14. század első felének tárgyalása közben, miután kimerítően bemutatta Gentilis magyarországi tevékenységét, a korabeli fontosabb eseményeket szedi csokorba, ez az ún. *incidentia* rész, amelyik rendszeren a fejezetek végén található. Ezek egyikében érdekes módon XXII. János pápára (1316–1334) hivatkozik, aki – Gyöngyösi szerint – elődei könyveiből gyűjtette ki, vajon a bencések közül hányan lettek pápák, bíborosok, érsekek, püspökök és kiemelkedő apátok, valamint hogy hányat kanonizáltak közülük.¹¹ Tehát a szintén forrásokkal dolgozó Gyöngyösi a könyvet mint adatok forrását jeleníti meg; nyitva marad azonban a kérdés, Gyöngyösi honnan vehette ezt az adatot vagy mit mivel keverhetett össze, mivel XXII. Jánossal kapcsolatban ilyen forrásunk nincsen.

A *regula* és a *constitutiones* sokszor együtt fordulnak elő: Gentilis bíboros alig egy hónapos időeltolódással szinte együtt engedélyezte az elébe járuló remetéknek e kettőt, mivel csak e két szöveg együttese teszi lehetővé a szabályos és ellenőrizhető kolostori életet.¹² A remeték nem késlekedtek, mert rögtön 1309-ben, Budaszentlőrincen tartott általános gyűlésükön összeállítottak (összemásoltak), persze nem előzmények nélkül, elsősorban domonkos forrásokból merítve, egy saját rendeltetésű konstitúciós kódexet.¹³ Ez a példány nem maradt ránk. Külföldi remetecsoportok csatlakozásának elfogadását – leegyszerűsítve – a pálos regula és a konstitúciók kérése és elküldése jelenti. 1492-ben a Hispániából a magyar pálosokhoz csatlakozni kívánó remeték is a regulát a konstitúciókkal együtt kapják meg jelül annak, hogy csatlakozásukat örömmel fogadták Budaszentlőrincen, a pálosok központjában, az általános perjel (*prior generalis*) székhelyén. A körülmények valamelyes ismeretében és a szabályokat szem előtt tartva kell állítanunk, hogy ekkor a távoli Ibér-félsziget remetéi feltehetően a rend budaszentlőrinci kolostorának *scriptorium*ában másolt latin kódexet vagy kódexeket kaptak.¹⁴

A latin mellett Gyöngyösi *Vitae fratrum*ában feltűnik a *lingua vulgaris*: 1475-ben egy testvér a glagolita testvéreknek lefordította és lemásolta saját nyelvükre a regulát, a konstitúciókat, tehát a legfontosabb „pálos” írásokat, valamint Szent Ágostonnak a remetékhez intézett szermóját.¹⁵

1356-ban, az évenként esedékes káptalani gyűlésen hoztak egy rendeletet, hogy a tanácsos atyák (*definitores*) engedélye nélkül senki sem adhat vagy idegeníthet el kolostori könyvet.¹⁶ Nyilván ennek tudható be, hogy valamely megszorult anyagi helyzetben lévő kolostor perjele egy misekönyv vagy valamely más könyv eladására kér engedélyt; a kérvény szövegét a rend formuláriuma a 16. század harmincas éveiből őrizte meg számunkra, ezért feltételezhető, hogy talán nem egészen egyedi esetről van szó.¹⁷ Ez a kérés első olvasásra mint ha ellentétben állna a liturgikus könyvek értékére, megbecsülségére vonatkozó általános, nem csupán pálos forrású adatainkkal.¹⁸ Tehát a misekönyv eladási kérelmével a rendi konstitúciók rendelkezése szerint szabályosan jártak el, és nyilván csak azért kérvényezhették az ügyletet, mert maradt még elég misekönyvük, amiből misézhettek az ekkoriban már többségükben felszentelt pap szerzetesek.

A pálosok forrásául szolgáló domonkos konstitúciók is úgy rendelkeznek, hogy a rend vagy a testvérek könyveit nem szabad eladni, kivéve azt az esetet, ha a kapott pénzt más könyvbe vagy írásba fektetik.¹⁹ Ez a lényeges kitétel a pálosoknál nem található meg. A pálos rendi törvénykönyv egy másik helyén a templomi kellékek között a kelyhek mellett említ könyveket: ezek bármelyikét is kizárólag az általános vagy a tartományi perjel vagy éppen a különleges jogokkal felruházott viziátor engedélyével szabad eladni.²⁰

A rendi rendelkezések – úgy tűnik – pontos ismerete arra utal, hogy az egyes kolostorok-

nak volt saját konstitúciós könyvük (kódexük), és így betartották a rendi előírásokat.²¹ Bereck általános perjel az 1444-et követő években a remetei kolostornak Máramarosban, az egri egyházmegyében ajándékozott egy példányt a konstitúciókból és a regulából azzal a saját kezűleg írt kikötéssel, hogy a kéziratnak a kolostorban kell maradnia.²² Az 1363-ban, Nagy Lajos király által a Boldogságos Szűz tiszteletére alapított kolostor ezek szerint már nem rendelkezett használható példánnyal, ezért volt szükség egy új és nyilván a friss rendelkezéseket naprakész állapotban tartalmazó kódexre.²³ Forrásszövegeinkben a két szorosan összetartozó mű²⁴ – a regula és a konstitúciók – nagyon sokszor együtt említetnek, mint ahogy a kéziratokban és a nyomtatványokban is egymás után olvashatók.

Ugyancsak Bereck általános perjel szerint kizárólag a lélek épülésére szolgáló dolgokra kell a szerzetesnek törekedni. Erre pedig természetesen a *libri devoti* forgatása a legalkalmasabb.²⁵ Másutt megtudjuk, hogy a szerzeteseknek épületes könyveket (*aedificatoria*) kell olvasniuk, és ez a könyvjegyzékekben hűen tükröződik.

Minden szerzetesrendnél a konstitúcióikat tartalmazó kódexek egy adott időben tartalmazzák az érvényben lévő paragrafusokat. Az újabb rendelkezéseket pedig folyamatosan vezetik – a pálosok – egy tizenkét lapos füzetben, amelyet a vastagabb kézirat mellé helyeznek. A teljes kódex újramásolásakor (akár egy évszázad múltán) a felgyülemlett új törvényanyagot rendezik, beillesztik, és az adott

időszak alatt kapott pápai és egyéb kiváltságokat a rendi törvények után bemásolják a fennmaradó helyre. A rendi alkotmány alapszövege keveset változik, a kiegészítések viszont alkalmanként szükségessé teszik egy új kézirat létrehozását. Ezzel a gyakorlattal az általános szerzetesi szokást követték a pálosok. Gyöngyösi írja a törvényhez fűzött magyarázataiban:

„Minden egyes konventben legyenek tizenkétlapos füzetek, amelyekbe följegyzik ennek vagy annak az évnek a káptalani végzéseit, amint elődeink ezt megtették a konstitúciós könyvben, és rendünk régi házaiban ez még megvan, tudniillik Pilisszentléleken a Pilisben és Örményesen és így tovább. Ezt a szokást őrizték meg és tartják a mai napig is Szent Domonkos és Szent Ferenc testvérei, amint kiviláglik a *Speculum minorum* című könyvből és a domonkosok konstitúcióiból.”²⁶

Ezek fényében érthető mind a rendi törvénykönyvek, mind pedig a liturgikus könyvek önkényes, előjárói engedély nélküli javításának tilalma. A rendi törvénykönyv 56. rubrikája értelmében nem szabad kijavíthatlan és nem ellenőrzött szövegű liturgikus könyvet kitenni az oltárra vagy a felolvasó állványra; továbbá, hivatalát veszti az előjáró, ha nem gondoskodik a regula és a konstitúciók másoltatásáról.²⁷ Az önkényes javítgatás legalább olyan veszélyes, mint a hibás példányok terjesztése. Mindkettővel az annyira féltett és óvott egységesség (*uniformitas*) sérül, aminek első és legfeltűnőbb jele a liturgikus cselekmények összevisszasága.²⁸ Ezért írja elő a 33. rubrika:

„...hogyan a nappali és az éjszakai zsolozsmát minden egyes kolostorunkban, ahol a könyvek bősége található, mindenki egyformán őrizze meg. Senkinek sem szabad előjárójának engedélye nélkül [ezekhez bármit] hozzáadni, javítani vagy [bennük] megváltoztatni.”²⁹

Bereck utódát, Istvánt 1448-ban választották meg általános perjelnek: az éjszakák nagy részét ugyan álmosan, de mégis éberrel töltötte kézi munkával. István számára a *labor manuum* a másolás és a könyvek összeállítása volt.³⁰ Ez azt jelenti, hogy a pálosok sem tekintették az éjszakai „szent” elfoglaltságot a rendi alkotmány elleni vétségnek. A mintául szolgáló domonkos konstitúciókban a tanulmányokkal foglalkozó rendtagoknak szabad volt éjjel a cellájukban olvasni, vagy lámpafénynél másolni.³¹ Berecknél egy könyv elkészítésének a technikája, azaz lemásolása szakmai ismereteket feltételez, ezért *artificium* a neve, és ezért a kézműves mesterségek között szerepel a felsorolásban.³²

Szombathelyi Tamás, 1476-tól általános perjel szép jellemzésén átérzik Gyöngyösi szeretete hajdani novíciustestere iránt. Áhítatos volt az imádságban, és emellett sokat olvasott, törődött a könyvekkel, sőt tanítványai számára maga is összeállított egy florilégiumot magvas mondásokkal, beszédeket írt, magyarázta a regulát és a szerzetesi fogadalmat.³³ Szombathelyi mindenben az egyszerűséget kereste úgy az egyébként is feltűnésmentes szerzetesi öltözködésében, mint a könyvekben. Gyöngyösi vele kapcsolatban Szent Jeromos Jób könyvéhez írt prológusának híressé vált mon-

datát idézi: „Szent Jeromossal vallotta, hogy inkább szeretne olcsó pergamenre írt kifogástalan könyveket mint szépeket, ám hibásakat.”³⁴ Ő volt az, aki jegyzéket vezetett a káptalani gyűléseken naponként tárgyalandó ügyekről, saját elvégzett feladatairól és kijelentéseiről és a különböző kolostorokba áthelyezett szerzetesekről.³⁵ Ezek után nem lehet csodálkozni azon, hogy Csatkán, 1488-ban könyvtárat létesített a lehető legjobb könyvekkel.³⁶ Feltehetően egy már meglévő kolostori könyvgyűjteményt gyarapított oly mértékben és olyan jó könyvekkel, hogy azt már igazi bibliotékának lehetett nevezni.

Szombahelyi egyik utóda, Benedek, 1492-től általános perjel, a szent teológia könyveit jelentőségükben messze az iskola könyvei fölé helyezte.³⁷ Más helyen viszont kiderül, hogy az iskolai könyvek adják meg a megfelelő latin nyelvi alapot és a biztos tudást, hogy valaki a teológiai irodalomban tudjon tájékozódni.

Ezek után a szerzetes tudománya megismerszik abból, vajon egy kérdés megválaszolásához fel kell-e ütnie egy könyvet vagy sem. Tudása kiválónak bizonyul, ha könyvek fellelőzése nélkül (*sine revolutione librorum*), azonnal tud válaszolni. Közepes tudással rendelkezik, ha könyveket kell igénybe vennie a válaszadáshoz.³⁸ Tanult, vagy pontosabban fogalmazva egy-egy adott témában jártas rendtagok keze ügyében tehát található könyv.

A csábítás nem került el középkori pálosainkat sem: a szerzetesek számára tiltott művekről nem hallgat(hat)nak a konstitúciók. Milyen büntetés jár annak, aki tiltott könyve-

ket olvas? Az első megállapítás: sok ilyen mű létezik. És rögtön adódik a kérdés, vajon milyen tudományokat tanulmányozhat nyugodt lelkiismerettel egy szerzetes. A válasz egyszerű: mindent, ami lelke javára válik, mint például a teológiai vagy az egyházi írások vagy akár a *septem artes liberales* tárgyai. A költők esetében már óvatosságra int a rendi törvény, mivel kerülni kell a pajzán témákat, ezért Ovidiusnak a szerelem művészetéről szóló művét általában sem illik olvasni, egy szerzetesnek pedig semmiképpen.³⁹

Az összes szerzetesrendben, így a pálosoknál is, könnyebb helyzetben voltak ebből a szempontból nézve a konverzus vagy laikus testvérek, mert nekik sem a zsoldároscopyvet, sem egyebet nem volt szabad olvasniok, szemben a főntebbí kísértésnek kített klerikusokkal.⁴⁰ Hasonlóan a többi rendhez, ezeknek az egyszerű kézműveseknek, kétkezi munkásoknak egész életükben súlyosabb bűn terhe mellett meg kellett maradniok választott szakmájuknál.⁴¹

Bocsánatos bűnbe esett az a pálos, aki ruháit vagy könyveit nem a meghatározott helyre rakta el, vagy azokkal hanyagul bánt.⁴² A novíciusmester gondosan vigyázott arra, ami nem az övé: ruháikra, könyveikre és az egyéb rá bízott javakra.⁴³ Párhuzamként említsük meg, hogy a domonkosoknál is a novíciusoknak külön felhívták a figyelmüket a könyvek, a ruházat és a kolostor egyéb javai gondos megőrzésére.⁴⁴

Mi lett a sok könyv vége, még azoké is, amelyekről nem tettünk említést? Gyöngyösi rendtörténetében olvassuk, hogy a törökök feldúlták Budaszentlőrincet, és a könyvtárban

mintegy ezer forint értékű könyv égett el, veszett oda.⁴⁵ Ez persze toposz, az összecszerűségnek hinni nem lehet, ezzel a tudós szerző a pusztulás óriási voltát és saját fájdalját akarta csupán érzékeltetni.

A történelem viharai következtében egy eléggé megrostált könyvanyag maradt ránk a középkori pálos kolostorokból. Ha az említésből ismert műveket hozzáadjuk a meglévőkhöz, akkor már tekintélyesebb állománnyal kell számolnunk. Mutatis mutandis ezt az eljárást sikeresen lehet más összefüggésekben is alkalmazni a magyar középkor kutatásakor. A pálos konstitúciók (másképpen a rubrikák) eredetét, mintáját a domonkos és a domonkosokat alapul vevő ágostonos remete konstitúciókban találjuk meg, és a könyvekkel való bánásmód alapjai is onnan származtak át a pálosokhoz. Az egyes paragrafusok szövegszerű hasonlósága azonban a rendek eltérő céljai miatt nem biztosíthatta a könyvek használatában

egy rendek fölötti, egységes napi gyakorlat kialakítását, annak ellenére, hogy a lehetőség mindenki számára adott volt. A felsorolt példák azt talán bizonyítják, hogy a pálos renden belüli vezető réteg ebben a tekintetben is a többi és Európában sokkal jobban elterjedt és sokkal jobban ismert szerzetesrendhez hasonlóan kezelte könyveit, és törekedett arra, hogy központilag, rendi szinten biztosítsa a kolostori könyvgyűjtemények szintjén az érdeklődő szerzetesek számára a könyvekhez való szabad hozzáférést. A pálos konstitúciókban már szinte kezdettől fogva, a rend egyéb, hivatalosnak tekinthető kiadványaiban pedig a 15. század végére, a 16. század elejére a lehetőséget már megteremtették a szerzetesi és papi élet számára jó könyvek szinte korlátozás nélküli használatára; a ránk maradt emlékek tanúsága szerint jó néhány pálos élt is ezzel a lehetőséggel. Nem csak rajtuk múltott, hogy jövőjük egészen másképp alakult.

JEGYZETEK

- 1 Eszterházy Pál általános perjel 1769-ben, Rómába előterjesztett kérésére XIV. Kelemen pápa 1770. január 10-én hivatalosan a monasztikusok közé sorolta a pálosokat: „fratres sancti Pauli primi eremitae ad ordinem monachorum pertinere auctoritate apostolica tenore praesentium declaramus atque statuimus”, vö. Stanislaw SWIDZINKSI, *Wieder Paulinerorden zum Mönchsorden wurde*, *Studia Monastica*, 13(1971), 321–329. – Ma az *Ordo*

Sancti Pauli Primi Eremitae magyar rendtartományát képező *Magyar Pálos Rend* központja Pécsen van. Ezenkívül Budapesten a Sziklakolostorban, Márianosztrán és Petőfiszállás-Szentkúton található kolostorok. Az általános perjel (prior generalis) székhelye Częstochowában (Jasna Góra kolostora) van, Lengyelországban. – A dolgozat az OTKA T 72105. számú támogatásával készült.

- 2 Vö. SARBAK Gábor, *Die Anfänge des Paulinerordens und die Entwicklung der Ordensgesetzgebung*, Studia Claromontana 27 (2009), 15–28.
- 3 A szakirodalom kimerítő bevonásával vö. SPEKNER Enikő, *Pálosok és domonkosok az ágostonos regula és a konstitúciók tükrében = Decus solitudinis – Pálos évszázadok*, ÖZE Sándor közreműködésével szerk. SARBAK Gábor, Bp., Szent István Társulat, 2007 (Művelődéstörténeti Műhely, Rendtörténeti konferenciák, 4,1), 312–323.
- 4 Gyöngyösiről legújabbán vö. SARBAK Gábor, *Gyöngyösi Gergely, 1472–1531. Correctio correctiois = Ghesaurus. Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára*, szerk. CSÖRSZ RUMEN István, Bp., rec.iti, 2010, 115–122. A konstitúciós könyvek vezetésével kapcsolatban állapítja meg Gyöngyösi: „Hunc etiam morem observarunt et usque presens tempus observant fratres Sancti Dominici et Sancti Francisci, prout manifeste apparet in libro, qui dicitur *Speculum minorum* et in *Constitutionibus* predicatorum.” Gregorius GYÖNGYÖSI, *Declarationes constitutionum ordinis fratrum heremitarum Sancti Pauli primi heremite etc. super passus obscuros earundem, partim ex actis capitulorum generalium, partim vero ex privilegiis ordinis eiusdem et iure canonico recollecte*, Roma, 1520, rubrica 17 a.
- 5 Mintegy ezer példányban („milleque exemplaria”) jelentette meg Vincentius Bandellus de Castronovo, domonkos *generalis magister* konstitúcióikat Velencében 1505-ben, a kötet ajánlása szerint, vö. *Regula beati Augustini episcopi. Constitutiones fratrum ordinis predicatorum. Declarationes super constitutiones ... ed. per ... Vincentium de Castronovo*, Mediolani, 1505; MADAS Edit, MONOK István, *A könyvkultúra Magyarországon a kezdetektől 1730-ig*, [Bp.], Balassi, [1998], 65. A pálosok római kolostorából intézték Gregorius Coelius Pannonius *Annotationes...* című munkájának nyomtatását 1537-ben (vö. GREGORIUS COELIUS PANNONIUS, *Annotationes in Regulam Divi Augustini episcopi, Hungarico sermone luculentissime donatam, in gratiam fratrum eremitarum ordinis sancti Pauli primi eremite. Venetiis, 1537*, szerk., előszó a reprint kiadáshoz SARBAK Gábor, Csíkszereda, Státus Könyvkiadó, 2001, V–XXXII (A Csíksomlyói Ferences Kolostor Kincsei, 2), már itteni perjelként pedig maga Gregorius Coelius Pannonius rendelte meg 1540-ben rendi breviáriumukat Velencében Petrus Liechtensteinnél. A pálosok a teljes összeget (250 scudo!) csak két év múltán tudták kifizetni („maiores computum facit impressio Breviariorum Venetiis”), erről bővebben vö. Lorenz WEINRICH, *Das ungarische Paulinerkloster Santo Stefano Rotondo in Rom (1404–1579)*, Berlin, Duncker und Humblot, 1998, 295–296.
- 6 Hadnagy Bálinthoz köthető a budapesti Egyetemi Könyvtárban őrzött formulárium (Cod. Lat. 131.), amelynek törzsanyaga az 1530-as években keletkezett. Gazdaságtörténeti szempontú alapos elemzése: F. ROMHÁNYI Beatrix, *„A lelkiek a földiek nélkül nem tarthatók fenn.” Pálos gazdálkodás a középkorban*, Bp., 2010.
- 7 Thomas de Argentina (Th. von Straßburg OESA) az ágostonos remeték 1290-ben Regensburgban megállapított konstitúcióit látta el magyarázatokkal, amelyeket mint additionest közvetlenül a törvényszöveg után illesztettek, amint az additionesekhez illesztett külön prológusban meg is fogalmazódik: „cum additionibus et modificationibus praesentibus, in fine earundem Constitutionum adnectendis”, vö. Ignacio ARAMBURU CENDOYA OSA, *Las primitivas Constituciones de los Augustinos (Ratisbonenses del año 1290). Intro-*

- duccion, texto y adaptacion romanceada para las religiosas*, Valladolid, 1966, 32.
- 8 GYÖNGYÖSI, *Vitae fratrum eremitarum Ordinis Sancti Pauli Primi Eremitae*, ed. Franciscus L. Hervay, Bp., 1988 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, series nova, XI).
 - 9 Vö. GYÖNGYÖSI, *Vitae fratrum...*, *i. m.*, 167 (c. 78).
 - 10 Eusebius, azaz Özséb is „scribebat libros”, GYÖNGYÖSI, *Vitae fratrum...*, *i. m.*, 39 (c. 5).
 - 11 „... collegit de libris praedecessorum suorum de ordine beati Benedicti summos pontifices XIII, cardinales 183, archiepiscopos 1464, episcopos 3502, abbates insignes 15070, habuitque canonizatos sanctos 5555.” GYÖNGYÖSI, *Vitae fratrum...*, *i. m.*, 59 (c. 20), és Hervay F. jegyzete, uo. 211.
 - 12 1308. december 15-én engedélyezte a Szent Ágoston-regula szerinti életvitel lehetőségét, 1309. január 13-án pedig engedélyt kaptak a remeték saját konstitúciók összeállítására. GYÖNGYÖSI, *Vitae fratrum...*, *i. m.*, 46 (c. 12).
 - 13 „Postea autem sequenti revolutione videlicet anno 1309 in capitulo generali apud Sanctum Laurentium supra Budam celebrato constitutiones sunt non ex novo editae, sed ex diversis particulariter recollectae.” GYÖNGYÖSI, *Vitae fratrum...*, *i. m.*, 57 (c. 19).
 - 14 „Concessio regulae et constitutionis ordinis nostri fratribus Hispanis. Fratres nostri de Hispania constitutiones ordinis dari eis postulaverunt et impetraverunt sub tali conditione, quod omni secundo bisextili sanctam eorum obedientiam ad capitulum nostrum generale demandent. Quod et promiserunt uniti nobis per Alexandrum VI anno Domini 1493.” GYÖNGYÖSI, *Vitae fratrum...*, *i. m.*, 148 (c. 70).
 - 15 „Eodem anno floruit frater Stanislaus Polonus, qui claustrum de Gwozd reparavit, et Glagolitis fratribus in eorum vulgari exponens conscripsit Regulam, Constitutiones et Sermones beati Augustini ad heremitas.” GYÖNGYÖSI, *Vitae fratrum...*, *i. m.*, 127 (c. 61). A szerzők ágostoni (PL 40,1235–1358) attribúálása téves, vö. KASPAR ELM, *Sermones ad fratres in eremo. Pseudoaugustinische Lebensregeln für Eremiten und Kanoniker = Regula Sancti Augustini. Normative Grundlage differenter Verbände im Mittelalter*, hrsg. von Gert MELVILLE, Anne MÜLLER, Paring, Augustiner-Chorherren-Verlag, 2002 (Publikationen der Akademie der Augustiner-Chorherren von Windesheim, 3), 515–537.
 - 16 „Ordinatum est, ut nullus audeat vendere vel alienare libros domorum nostrarum sine consensu patrum definitorum”. GYÖNGYÖSI, *Vitae fratrum...*, *i. m.*, 69 (c. 28).
 - 17 A kolostor megélhetését biztosító szőlőket nem tudták művelni, vö. *Formularium Ordinis Sancti Pauli primi heremite. Texteditio des Pauliner-Formelbuches aus der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts (Cod. Lat. 131. der Universitätsbibliothek zu Budapest)*, hrsg. von B. F. ROMHÁNYI, G. SARBÁK, Bp., Szent István Társulat (Művelődéstörténeti Konferenciák, Tagungen zur Ordensgeschichte 4/3), f. 82v (megjelenés előtt), vö. ROMHÁNYI, „A lelkiek a földiek...”, *i. m.*, 69.
 - 18 A 11. század végi pannonthalmi vagyonszeírásban a kincsek között szerepel még általában a könyv, és említenek egy ványkost is, ami könyvvállványként, könyvtámaszként szolgált az oltáron a misekönyv számára. A liturgikus könyvek kiemelt jellege és külön kezelése megmaradt a középkor későbbi századaiban is.
 - 19 Már a régi domonkos előírások is így rendelkeztek: „Libri ordinis seu fratrum non vendantur, nisi precium eorum in alios libros seu scripta convertantur.” Georgina Rosalie GALBRAITH, *The Constitution of the Dominican Order, 1216 to 1360*,

- Manchester, University Press, 1925, 252 (Dist. II, c. 14).
- 20 „...nulli vicarii vel priores bona mobilia ad cultum divinum pertinencia, ut libros, calices et cetera huiusmodi, sine speciali licentia et permissione prioris generalis aut provincialis vel specialis visitoris ipsius vendere, permutare aut quocunque modo alienare presumant.” GYÖNGYÖSI, *Declarationes constitutionum...*, i. m., rubrica 51.
- 21 Egy példa: „Eodem anno 1437 tempore generalatus dicti patris Benedicti in capitulo annuali fuit definitum, prout reperitur in libro constitutionum de Thoronnalya”, GYÖNGYÖSI, *Vitae fratrum...*, i. m., 95 (c. 46). Ennek alapján (is) gondolhatunk arra, hogy a kolostorokban őrzött példányokat folyamatosan egészítették ki az újabb rendeletekkel, mégpedig egy 1437-ben megtartott rendes, évenkénti káptalani gyűlés határozata nyomán. Ágostonos remete forrásban maradt fent az utalás, hogy a konstitúciókban pontosan hová kell a vonatkozó *definitiót* beilleszteni, vö. ARAMBURU CENDOYA OSA, *Las primitivas...*, i. m., 16.
- 22 „Antedictus generalis donavit monasterio nostro de Maromarus librum Constitutionum et Regulam, proprioque scripto inhibuit alienari ab illo loco sub anathemate, ut patet ibidem.” GYÖNGYÖSI, *Vitae fratrum...*, i. m., 100 (c. 48). A liber constitutionum és a regula feltehetően egy corpust képezett.
- 23 *Documenta artis Paulinorum. A magyar rendtartomány kolostorai*, gyűjt. GYÉRESSY Béla, közreműk. HERVAY F. Levente, szerk. TÓTH Melinda, Bp., 1976 (A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának forráskiadványai, 13), II, 312–313; KOVÁCS Béla, *Az egri egyházmegye története 1596-ig*, Eger, 1987, 23.
- 24 Gentilis is e kettőt engedélyezte egymás után alig egy hónapos időközzel az elébe járuló remetéknek, vö. 12. jegyzet.
- 25 „Nunquam debes studere aliqua, quae non reficiunt animam. Radix autem studii et speculum vitae sint evangelium Christi, Vitae et Collationes patrum, epistolae Pauli et canonicae ac Actus Apostolorum, deinde libri devoti, de quibus habes in Directorio meo circa normam novitiorum. Qui non propter scire et docere, non denique curat libros devotos sed vanos, talis non nutrit animam, quinimo facit eam insanam...” GYÖNGYÖSI, *Vitae fratrum...*, i. m., 99 (c. 48: De studio vano vitando) és vö. GYÖNGYÖSI, *Directorium singulorum fratrum officialium ordinis sancti Pauli primi heremite sub regula beati Augustini episcopi militantium*, Roma, ca. 1514–1520, VIII, 4: Norma novitiorum, circa devotionem.
- 26 Vö. GYÖNGYÖSI, *Declarationes constitutionum...*, i. m., rubrica 27 a.
- 27 Vö. GYÖNGYÖSI, *Declarationes constitutionum...*, i. m., rubrica 56, 56 b.
- 28 Vö. GYÖNGYÖSI, *Declarationes constitutionum...*, i. m., rubrica 56 c, 63.
- 29 „...ordinavimus firmiter statuentes, ut divinum officium diurnum et nocturnum per omnes domos nostras cenobiales, in quibus copia librorum habetur, uniformiter ab omnibus observetur. Nec cuiquam liceat addere, corrigere vel mutare sine licentia sui superioris. GYÖNGYÖSI, *Declarationes constitutionum...*, i. m., rubrica 33. – Az egységességre még GYÖNGYÖSI, *Declarationes constitutionum...*, i. m., rubrica 33 d.
- 30 „Interdum vero maiorem partem noctium ducebat pervigilem, et mentem somni pondere gravatam exercitio manuali, utputa scripto aut librorum compositione sublevabat.” GYÖNGYÖSI, *Vitae fratrum...*, i. m., 103 (c. 50).
- 31 „In cellis vero scribere, legere, orare, dormire et eciam de nocte vigilare ad lumen possunt, qui voluerint propter studium.” GALBRAITH, i. m., 252

- (Dist. II, c. 14). Az éjjeli lámpa fényénél történő munkavégzés a komoly és megerőltető szellemi munka toposza, itt azonban szó szerint kell érteni.
- 32 „Sed artificium est, quando quis emit aliquam materiam et per magisterium reducit ad aliquam formam, ut si forte emat iuncos, ut faciat canistra, vel emat chartas, ut scribat libros, vel emat aliquod lignum, ut faciat domum vel emat filum, ut faciat recia.” GYÖNGYÖSI, *Declarationes constitutionum...*, i. m., rubrica 11 i.
- 33 Fennmaradt írásait a budapesti Egyetemi Könyvtárban található Cod. Lat. 114. őrzí, Ladislaus MEZEY: *Codices Latini medii aevi Bibliothecae Universitatis Budapestinensis. Accedunt tabulae, quae scripturas sub datis exaratas et aliae, quae signa chartarum exhibent, quas posteriores collegit et notis auxit Á. Bolgár*, Bp., Akadémiai, 1961, 114–188.
- 34 „Magisque volebat cum sancto Hieronymo habere codices emendatos in vilibus membranis, quam pulchros incorrectos.” GYÖNGYÖSI, *Vitae fratrum...*, i. m., 128 (c. 62); GYÖNGYÖSI Gergely: Arcok a magyar középkorból, Bev., jegyz. V. KOVÁCS Sándor, ford. ÁRVA Vince, CSANÁD Béla, CSONKA Ferenc, Bp., Magvető, 1983, 165; HIERONYMUS, *Prologus in libro Iob = Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem recensuit et brevi apparatu instruxit R. Weber OSB*, I–II, Stuttgart, Württembergische Bibelanstalt, 1969, 732; Thomas KEMPIS, *Vita Gerardi Magni = Opera omnia. Dialogi noviciorum libri quattuor*, ed. Michael Joseph POHL, Freiburg i. Br., Herder, 1922, VII, 65–66 (c. 13); vö. TARNAI Andor, „A magyar nyelvet írni kezdik”. *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1984 (Irodalomtudomány és kritika), 132–133.
- 35 „...omnia negotia in registro consignabat... Ad cautelam autem futuram copias factorum suorum et dictorum apud se retinebat...” GYÖNGYÖSI, *Vitae fratrum...*, i. m., 130 (c. 62).
- 36 „...fecit librariam optimis libris refertam.” GYÖNGYÖSI, *Vitae fratrum...*, i. m., 140 (c. 67).
- 37 „Idem reverendus pater diligebat libros scholasticos, sed super omnes divitias extollebat codices sacrae theologiae.” GYÖNGYÖSI, *Vitae fratrum...*, i. m., 147 (c. 70).
- 38 „Eminens scientia dicitur illa, per quam quis scit difficillimas questiones explicare et diffinire in promptu sine revolutione librorum. Mediocris vero dicitur, per quam difficiles questiones deciduntur cum revolutione tamen librorum.” GYÖNGYÖSI, *Declarationes constitutionum...*, i. m., rubrica 7 a.
- 39 „p. Si quis libros interdictos legerit. Multi sunt libri interdicti religiosis, presertim unde ad hoc intelligendum. Queri potest, que scientie legi possunt? Respondetur, quod omnes, que faciunt ad instructionem anime, corporum vel rerum. Singulariter vero legi potest theologia et ius canonicum [...] Similiter grammatica, logica, rethorica, musica, geometria, arithmetica et astrologia [...] De libris autem poetarum est distinguendum. Nam quidam sunt de lascivis, ut Ovidius: De arte amandi, et tales vel huic similes non licet, presertim religiosis, legere...” GYÖNGYÖSI, *Declarationes constitutionum...*, i. m., de levi culpa.
- 40 „Volumus etiam, quod nullus frater conversus seu laicus psalterium vel alios libros legere presumant, nisi qui prius ad clericatum susceptus fuerit.” GYÖNGYÖSI, *Declarationes constitutionum...*, i. m., rubrica 68.
- 41 „Item, quod quilibet frater conversus seu laicus, cuiusvis mechanice artis existat, post susceptionem suam, officium sibi iniunctum, sub pena culpe gravioris exercere teneatur ad vitam suam, preterquam manifesta egritudine fuerit agravatus.” GYÖNGYÖSI, *Declarationes constitutionum...*, i. m., rubrica 68.

- 42 „Si quis vestes suas vel libros statuto loco honeste non posuerit vel negligenter tractaverit.” GYÖNGYÖSI, *Declarationes constitutionum...*, i. m., de levi culpa r.
- 43 „Quanta diligentia libros, vestes et alias res domus sibi ad usum concessas custodiat. GYÖNGYÖSI, *Declarationes constitutionum...*, i. m., rubrica 63; vö. ARAMBURU CENDOYA OSA, *Las primitivas...*, i. m., 60 (c. 17), 155 (c. 48).
- 44 „Diligenter libros et vestes et res alias monasterii custodiant.” GALBRAITH, i. m., 216 (Dist. I, c. 14), megtalálható változtatás nélkül: VINCENTIUS BANDELLUS DE CASTRONOVO OP, *Regula beati Augustini episcopi. Constitutiones fratrum ordinis predicatorum...*, 6.
- 45 „In libraria usque ad mille florenos libri concremati sunt.” GYÖNGYÖSI, *Vitae fratrum...*, i. m., 178 (c. 83).